Tapio Puolimatka

Kriittinen avoimuus ja uskonnollinen eksklusivismi

Voiko kriittisesti avoimella ihmisellä olla mitään varmoja tiedollisia vakaumuksia, ja erityisesti, voiko hänellä olla varmoja tiedollisia vakaumuksia Jumalasta? Voiko kriittisesti avoin ihminen opettaa jotakin tiettyä Jumalaa koskevaa käsitystä totuutena? Näistä kysymyksistä on kiistelty pitkään, mutta keskustelun taustalla vaikuttavat oletukset jäävät usein tiedostamatta.

Monien mielestä pitäytyminen uskonnollisten oppien totuuteen on ristiriidassa kriittisen avoimuuden kanssa. He perustelevat kantaansa väittämällä, että uskonnolliset opit eivät ole tietoa vaan perusteettomia uskomuksia, toiveajattelua tai pelkkään perinteeseen pohjautuvia käsityksiä.[1] Tarkastelen tässä artikkelissa kriittisen avoimuuden käsitettä ja sen suhdetta uskonnollisen tiedon mahdollisuuteen. Sen pohjalta pohdin uskonnollisen eksklusivismin oikeutusta ja kysymystä, onko oikeutettua opettaa uskonnollisia käsityksiä totuutena.

Kriittisen avoimuuden käsite

Kriittisen avoimuuden käsite on länsimaisen sivistysihanteen perusteita, ja sitä pidetään yleisesti keskeisenä kasvatustavoitteena. Kriittinen avoimuus kuitenkin ymmärretään eri tavoin realistisessa ja ei-realistisessa teoriataustassa.

Yksimielisiä ollaan siitä, että kriittisesti avoin ihminen ottaa huomioon asiaankuuluvat tosiasiat ja järkisyyt ja omaksuu ainoastaan käsityksiä, jotka kestävät kriittisen tarkastelun. Hän on avoin omaksutun käsityksen vastaisille näkökohdille ja pyrkii korjaamaan virheitään. Kriittisen avoimuuden vastaista on muodostaa käsityksiä riippumatta todistusaineistosta, jättää tärkeitä näkökohtia huomiotta ja omaksua puolueellinen tai ennakkoluuloinen asenne.

Yllä olevassa luonnehdinnassa ilmenee kaksi kriittisen avoimuuden piirrettä. Ensinnäkin kriittisen avoimuuden ihanne perustuu luottamukseen, että ihmisjärjen oikea käyttö auttaa saavuttamaan asioista selkeämmän ja luotettavamman kuvan. Toiseksi kriittisen avoimuuden ihanteeseen sisältyy tietoisuus ihmisen erehtyväisyydestä: jollei hän aktivoidu pohtimaan asioita perusteellisesti ja monipuolisesti, hän omaksuu yksipuolisen ja vääristyneen käsityksen asioista. Tämä kaksinaisuus kriittisen avoimuuden ihanteessa – erehtyväisyyden ja järjen mahdollisuuksien samanaikainen korostaminen – on keskeinen syy siihen, ettei filosofisessa keskustelussa ole päästy yksimielisyyteen siitä, voiko kriittisesti avoin ihminen omaksua vakaumuksia. Onko kriittisen avoimuuden kanssa yhteensopivaa, että ihminen on vakuuttunut joidenkin käsitysten totuudesta?

Yhden näkemyksen mukaan kriittinen avoimuus merkitsee neutraalia asennetta, jossa ihminen suhtautuu epäilevästi kaikkeen eikä pitäydy mihinkään käsitykseen.[2] Tämän näkemyksen perusteluna on, että kriittisesti avoin ihminen joutuu koko ajan olemaan avoin sille mahdollisuudelle, että häneltä on jäänyt jokin asiaankuuluva järkisyy tai tosiasia huomaamatta tai että hän on tehnyt päättelyvirheen. Hän ei siis voi koskaan olla varma, että hänen omaksumansa käsitys on oikea. Koska hän on epävarma ja avoin kaikkien uskomustensa suhteen, hän ei koskaan sanan varsinaisessa mielessä usko mitään tai ole vakuuttunut mistään. Indoktrinoitu yksilö eroaa siis tämän näkemyksen mukaan kriittisesti avoimesta ihmisestä sikäli, että hänet on saatu vakuuttuneeksi jonkin käsityksen pätevyydestä niin, ettei hän enää epäile sitä.

Joel Feinberg pitää kuitenkin tätä luonnehdintaa ongelmallisena. Hänen mielestään kriittinen avoimuus ei merkitse sitä, että ”jokainen vakaumus tai uskomus tutkitaan uudestaan joka kerran, kun se nousee esille, ikään kuin aikaisemmat todistukset eivät merkitsisi mitään.”[3] G. K. Chestertonin mukaan avoimuus ei merkitse sitä, että ihminen ei koskaan muodosta vakaumuksia.[4] Päinvastoin, kriittisen avoimuuden tarkoituksena on tehdä mahdolliseksi sellaisten käsitysten muodostaminen, jotka ovat luotettavia ja kestäviä. Kriittinen avoimuus ei ole itsetarkoitus vaan väline totuuden löytämisessä. Jos tämä perimmäinen tarkoitus unohdetaan,

Valokuva Kimmo Jylhämö

luodaan ihanne, joka muodostuu esteeksi älylliselle kehitykselle ja tarkoituksenmukaiselle käytännön toiminnalle.

Käytännön toiminta edellyttää tosien ja epätosien uskomusten erottamista toisistaan. On mahdotonta suunnitella tai tehdä mitään, jos kaikki on epäilyksenalaista. Käytännössä joudutaan tekemään ero hyvin perusteltujen ja epäilyksenalaisten käsitysten välillä. Jos kaikki on yhtä epäilyksenalaista, ei voida toimia. Kriittisen avoimuuden tarkoituksena ei ole jättää ihmistä pysyvästi tilanteeseen, jossa hän epäilee kaikkea. Tarkoituksena on pystyä erottamaan todet uskomukset epätosista.

Kriittinen avoimuus merkitsee siis valmiutta arvioida ja koetella uskomuksia. Jos jokin uskomus osoittautuu kriittisessä tarkastelussa oikeutetuksi, siihen on perusteltua uskoa. Kieltäytyminen perusteltujen käsitysten omaksumisesta merkitsee todistusaineiston sivuuttamista tai kieltämistä.

Ei ole siis mielekästä määritellä kriittistä avoimuutta asenteeksi, jossa ihminen ei ole vakuuttunut mistään ja jossa hän koko ajan epäilee kaikkea. Päinvastoin, kriittisesti avoin ihminen koettelee ja arvioi uskomusten oikeutusta ja muodostaa vakaumuksensa kriittisen arvion pohjalta. Hänellä voi olla vahvoja vakaumuksia, käsityksiä, jotka ovat kestäneet toistuvan koettelun.

Pluralismi ja eksklusivismi

Uskonnollisten näkemysten kirjo on valtava: esimerkiksi hindulaisuus, buddhalaisuus, islam, kristinusko ja juutalaisuus eroavat toisistaan monissa olennaisissa suhteissa. On esitetty, että tämän uskonnollisen moninaisuuden tiedostavan ihmisen on hyvin vaikeaa tai mahdotonta tiedollisesti perustellulla tavalla pitäytyä näkemyksessä, jonka mukaan jokin näistä näkemyksistä on tosi ja kaikki sen kanssa ristiriidassa olevat käsitykset epätosia. Usein esitetyn näkemyksen mukaan on keinotekoista, järjenvastaista, ylimielistä ja imperialistista kannattaa yhtä näistä vaihtoehdoista muiden kustannuksella. Esimerkiksi Jean Bodinin mukaan ”kukin näistä kumoutuu toistensa kautta.”[5] Jokaista argumenttia vastaan voidaan esittää toinen argumentti, eikä ole koskaan mahdollista saavuttaa johtopäätöstä, johon voitaisiin perustellusti uskoa.

Tietyn uskonnollisen näkemyksen omaavalle ihmiselle on tarjolla useita mahdollisia lähestymistapoja, kun hän tulee tietoiseksi siitä, että maailmassa on tällä hetkellä useita hänen näkemyksestään poikkeavia ja keskenään hyvin erilaisia uskonnollisia näkemyksiä sekä uskonnon vastaisia näkemyksiä. Ensinnäkin tällainen ihminen voi edelleen pitää omaa näkemystään totena, vaikka hän on tietoinen siitä, että monien muiden ihmisten näkemykset ovat ristiriidassa hänen oman näkemyksensä kanssa. Tästä seuraa loogisesti, että hän pitää epätotena kaikkia niitä näkemyksiä, jotka ovat ristiriidassa hänen oman näkemyksensä kanssa.

Tällaista näkemystä kutsutaan yleensä eksklusivismiksi. Eksklusivistin mukaan yhden uskonnon käsitykset ovat tosia. Esimerkiksi kristitty eksklusivisti saattaa uskoa, että (1) on olemassa kaikkivaltias, kaikkitietävä ja täydellisen hyvä persoonallinen Jumala ja että (2) ihmiset tarvitsevat pelastusta ja Jumala tarjoaa sitä heille Jeesuksen uhrikuoleman ja ylösnousemuksen perusteella. Tällöin kristitty eksklusivisti pitää epätosina kaikkia sellaisia näkemyksiä, joissa on erilainen käsitys Jumalasta ja pelastuksesta kuin kristinuskossa.[6]

Laajalle levinneen näkemyksen mukaan eksklusivismissa on jotakin perustavasti vialla. Yleisesti ottaen eksklusivismin katsotaan sisältävän kaksi ongelmaa: tiedollisen ja moraalisen. Tiedollisen kritiikin mukaan on järjenvastaista tai tiedollisesti epäoikeutettua ajatella eksklusivistisesti. Moraalisen kritiikin mukaan eksklusivismissa on jotakin moraalisesti kyseenalaista: se on mielivaltaista, röyhkeää tai imperialistista.[7]

Moraalinen kritiikki

Wilfred Cantwell Smith on ilmaissut selkeästi eksklusivismia vastaan kohdistetun moraalisen kritiikin. Hänen mukaansa ”ei ole moraalisesti mahdollista ilman epäherkkyyttä tai rikollista asennetta mennä maailmaan ja sanoa hartaille, älykkäille ihmisille: ’... me uskomme tuntevamme Jumalan ja olemme oikeassa; te uskotte tuntevanne Jumalan ja olette täysin väärässä.’”[8] Merkitseekö eksklusivistinen käsitys välttämättä moraalista epäherkkyyttä tai moraalisesti vääristynyttä asennetta? Kristitty eksklusivisti, joka allekirjoittaa yllä mainitut väitteet (1) ja (2), uskoo samalla, että näiden väitteiden kanssa ristiriitaiset käsitykset ovat epätosia ja niiden kannattajat ovat väärässä. Niinpä hänen mielestään ei-kristityt ovat tietämättömiä jostakin hyvin arvokkaasta totuudesta. Tekeekö tämä hänestä moraalisesti epäherkän tai ylimielisen?

Alvin Plantingan mukaan kristitty eksklusivisti ei ole välttämättä moraalisesti röyhkeä, itsekäs tai imperialistinen. Plantingan argumentti rakentuu pohdinnalle, jossa hän hahmottelee eksklusivismille vaihtoehtoiset lähestymistavat.[9] Ensinnäkin on mahdollista omaksua vastakkainen kanta, jonka mukaan kristillisen eksklusivismin väitteet ovat yksinkertaisesti epätosia. Tämä vastakkainen kanta on tietysti yhtä eksklusivistinen kuin kristillinen kantakin, koska se väittää suoraan, että kristityt eksklusivistit ovat väärässä, ja olettaa siten itse olevansa oikeassa ja tiedollisesti paremman näkemyksen omaava.

Toinen vaihtoehto on omaksua kanta, jota Plantinga kutsuu ”pidättyväksi pluralismiksi”. Tämän kannan edustaja pidättyy muodostamasta kantaa sen enempää puolesta kuin vastaankaan. Hän ei ole sitä mieltä, että kristityn eksklusivistin väitteet olisivat tosia, mutta hän pidättyy myös muodostamasta näkemystä, jonka mukaan kristillinen eksklusivismi olisi väärässä. Hän ei muodosta mitään kantaa asiaan. Niinpä häntä ei voida syyttää suvaitsemattomuudesta, ylimielisyydestä tai röyhkeydestä.

Plantinga on kuitenkin sitä mieltä, että pidättyvä pluralistikaan ei onnistu välttämään tietynlaista ylemmyyden asennetta. Vaikka pidättyvä pluralisti ei väitä kenenkään olevan väärässä eikä väitä mitään näkemyksiä tosiksi tai epätosiksi, hän kuitenkin olettaa, että hän on asenteellisesti ja eettisesti korkeammalla tasolla kuin eksklusivisti. Niinpä häntä voidaan moittia asenteellisesta ylemmyyden tunteesta. Jos hän taas ei halua edes ottaa kantaa siihen, onko hänen asenteensa eksklusivistin asennetta kehittyneempi, silloin hän ei voi syyttää eksklusivistin asennetta moraalisesti vääristyneeksi tai alempiarvoiseksi. Tältä pohjalta voidaan väittää yllä lainatun Smithin väitteen olevan ongelmallinen siksi, että hän syyllistyy siinä samanlaiseen epäherkkyyteen kuin mistä hän syyttää eksklusivisteja.

Tiedollinen kritiikki

Eksklusivistia vastaan esitetyn tiedollisen kritiikin ytimessä on ajatus, että eksklusivisti ei ole tiedollisesti oikeutettu eksklusivistiseen käsitykseensä. Hänen väitteensä ylittää tämän kritiikin mukaan sen, mitä hän voisi tiedollisesti oikeutetusti esittää tai väittää todeksi.[10]

Esimerkiksi kristillisen eksklusivismin vastainen kritiikki harvoin väittää, että olisi mahdollista osoittaa kristillinen näkemys epätodeksi. Tavallisempaa on väittää, että sen hyväksyminen on järjenvastaista. Millä perusteella sitten voitaisiin pitää järjenvastaisena uskoa kristinuskon eksklusivistiseen tulkintaan? Tähän voitaisiin antaa ainakin kaksi vastausta: (1) On järjenvastaista uskoa kristilliseen eksklusivismiin, jos se ei ole tiedollisesti oikeutettu. (2) On järjenvastaista uskoa kristilliseen eksklusivismiin, jos sitä ei pystytä todistamaan, eli jos ei pystytä esittämään väitelausein ilmaistavia perusteluja sen puolesta.

Vaikka nämä väitteet ilmaisevat aivan eri asioita, ne usein sekoitetaan keskenään. Lammenranta ilmaisee tämän erottelun selvästi.[11] Hän esittää, että kysymykset ”Mikä antaa henkilölle S oikeutuksen uskoa, että p ?” ja ”Kuinka S tietää, että p?” voidaan ymmärtää kahdessa eri merkityksessä. Voimme olla kiinnostuneita (a) S:n perusteluista uskoa, että p, tai (b) niistä ehdoista, jotka ovat riittäviä, että S on oikeutettu uskomaan, että p. Ensimmäisessä vaihtoehdossa olemme kiinnostuneet argumenteista, toisessa vaihtoehdossa olemme kiinnostuneita uskomuksen ominaisuuksista tai niistä ehdoista, joiden vallitessa se on oikeutettu.

Voimme selventää tätä eroa ajattelemalla asiaa sellaisen pikkulapsen näkökulmasta, jolla ei vielä ole sanoja. Voiko tällainen lapsi uskoa äitinsä olemassaoloon tiedollisesti oikeutetulla tavalla? Lapsella ei ole vielä riittävästi sanoja, joten hän ei pysty rakentamaan minkäänlaista argumenttia äitinsä olemassaolon puolesta. Kuitenkin hän on kokemuksensa välityksellä läheisessä kosketuksissa äitiinsä. Tuntuisi siksi oudolta sanoa, ettei lapsi olisi tiedollisesti oikeutettu uskomaan äitinsä olemassaoloon. Entä jos ihminen on kokemuksellisesti yhteydessä Jumalan todellisuuteen? Eikö ihminen olisi tässä tapauksessa yhtä lailla tiedollisesti oikeutettu uskomaan myös Jumalan olemassaoloon?

Yleisemmällä tasolla tämä esimerkki voidaan laajentaa koskemaan tavallista uskomustamme, jonka mukaan on olemassa tajunnan ulkopuolisia esineitä ja olentoja. Ajatellaan vaikkapa kirjaa, joka on kädessäsi. Oletko tiedollisesti oikeutettu uskomaan, että tuo kirja on olemassa tajuntasi ulkopuolella? Sinä tietysti tunnet kirjan kädessäsi ja näet sen silmilläsi. Nämä aistimukset ovat kuitenkin jotakin, jotka rekisteröityvät aivoissasi. Onko syytä tällä perusteella uskoa, että kirja on olemassa paitsi aivoissasi olevana aistimuksena myös tajuntasi ulkopuolisena, tajunnasta riippumattomana esineenä? Olemme tiedollisesti oikeutettuja tällaiseen uskomukseen, jos älylliset kykymme toimivat luotettavasti ympäristössä, joka on niille sopiva siten, että olemme niiden välityksellä kosketuksissa tajunnan ulkopuoliseen todellisuuteen. Tällöin niiden välittämät kokemukset tarjoavat tiedollisen oikeutuksen uskoa tajunnan ulkopuolisten esineiden ja olentojen olemassaoloon.

On kuitenkin aivan eri asia tietää ulkopuolisten esineiden olemassaolo kokemuksen perusteella kuin pystyä rakentamaan sellainen argumentti, joka todistaisi niiden olemassaolon. Tällaista argumenttia on länsimaisessa filosofiassa pyritty kehittämään viimeiset 300 vuotta siinä onnistumatta. Ongelmana on, että jokainen tällainen argumentti joutuu nojautumaan siihen oletukseen, että aistihavainnot ovat luotettavia. Tämä oletus on järkevä, mutta kukaan ei toistaiseksi ole keksinyt tapaa todistaa sitä oikeaksi tavalla, joka ei olettaisi sitä.

Sama tietoteoreettinen asetelma pätee myös suhteessa Jumalaan. Kuten jo totesimme, ei useinkaan osata tehdä eroa kahden asian välillä: (a) onko tiedollisesti oikeutettua uskoa Jumalan olemassaoloon, ja (b) pystytäänkö Jumalan olemassaolo todistamaan. Voimme uskoa tiedollisesti oikeutetulla tavalla, että Jumala on olemassa, jos älylliset kykymme tarjoavat meille luotettavan kosketuksen Jumalan todellisuuteen. Tämä ei kuitenkaan merkitse sitä, että pystyisimme todistamaan Jumalan olemassaolon.

Evidentialismin vaateet

Tässä yhteydessä vedotaan usein evidentialismin nimellä tunnettuun tietoteoreettiseen näkemykseen. Sen mukaan tiettyjä asioita kuten ulkomaailman tai Jumalan olemassaoloa koskevat väitteet ovat tietoa vain, jos ne voidaan todistaa oikeiksi. Jotta olisi mahdollista rationaalisesti uskoa kristilliseen teismiin, sen puolesta täytyisi voida esittää päteviä perusteluja. Evidentialistinen vaatimus, että kristinuskon totuudet pitäisi todistaa pätevällä argumentilla ennen kuin niihin voidaan perustellusti uskoa, sisältää oletuksen, että Jumalasta voidaan saada tietoa ainoastaan epäsuorasti. Tieto Jumalasta täytyy rakentaa muita asioita koskevan tiedon varaan, erityisesti aistihavaintojen avulla saadun tiedon varaan. Tällaisessa todistuksessa lähestytään Jumalaa kiertoteitse: Jumalaa koskeva tieto pyritään johtamaan muita asioita koskevasta tiedosta. On kuitenkin vaikea perustella, miksi pitäisi käyttää tällaista kiertotietä. Tiedolliseen oikeutukseen näyttäisi riittävän, että kokemuksemme tarjoaa välittömän kosketuksen Jumalan todellisuuteen.

Evidentialistinen lähestymistapa on ongelmallinen, koska todistuksen vaatimusta ei voida jatkaa loputtomasti. Pyrittäessä rakentamaan teoreettista todistusta Jumalan olemassaolon puolesta joudutaan lopulta nojautumaan sellaisiin väitteisiin, joita ei tarvitse todistaa muilla väitteillä, vaan joita voidaan pätevästi pitää perustavina, koska muuten joutuisimme loputtomaan todistuksen vaatimukseen. Evidentialistitkin hyväksyvät, että tällaisia ovat esimerkiksi väitteet, jotka perustuvat välittömiin aistihavaintoihin, kuten että näen edessäni pöydän, tai jotka ovat rationaalisesti kiistattomia kuten että 1 + 1 = 2.

Tällöin herää kuitenkin kysymys, miksi aistihavainnot olisivat tietoteoreettisesti eri asemassa kuin suorat Jumalaa koskevat havainnot. Yleensä on järkevää pyrkiä saamaan kohteesta välittömiä havaintoja ja rakentaa kohdetta koskeva tieto niiden varaan. Miksi Jumalaa pitäisi lähestyä epäsuorasti? Ei ole järkevää olettaa, että saisimme Jumalasta kovin tarkan kuvan, jos nojaudumme yksipuolisesti vain tietoon, jonka olemme johtaneet muita asioita koskevasta tiedosta.

On monia asioita, jotka tiedetään, vaikka niitä ei voida todistaa oikeiksi. Ihminen tietää olevansa olemassa, vaikka kukaan ei ole tähän mennessä pystynyt vastaansanomattomasti todistamaan omaa olemassaoloaan. Ihminen tietää, että muita ihmisiä ja ulkopuolisia esineitä on olemassa, vaikka kukaan ei ole vastaansanomattomasti onnistunut to-

distamaan niiden olemassaoloa. Teoreettisen todistuksen rajoitukset eivät tee näistä uskomuksista niin syvästi kiistanalaisia, ettei niitä voisi opettaa totuutena. Miksi eri kriteerejä sovelletaan teistisen uskomuksen opettamiseen?

Monet kuitenkin kiistävät ajatuksen, että Jumalasta voidaan saada luotettavaa tietoa kokemuksen varassa. Usein vedotaan siihen, että jos uskomuksia hyväksytään päteviksi sillä perusteella, että ihmiset kokevat ne luotettaviksi, silloin mikä tahansa uskomus voidaan hyväksyä. Herman Philipse argumentoi, että tältä pohjalta pitäisi uskoa yhtä lailla kreikkalaisten Zeukseen ja Poseidoniin, muinaisten germaanien Adhumblaan ja hindujen Krisnaan ja Visnuun. Kristityt eksklusivistit, jotka väittävät vain yhden ainoan Jumalan olevan olemassa, ovat Philipsen mukaan uskonnollisia autisteja ja pyrkivät elämään ikään kuin muita jumalia ei olisikaan.[12]

Tämä argumentaatio ei kuitenkaan tee oikeutta mahdollisuudelle tarkistaa Jumalaa koskevan havaintotiedon luotettavuutta. Se, että joitakin uskomuksia pidetään pätevästi perustavina, ei merkitse, että mikä tahansa uskomus pitäisi hyväksyä. Uskomusten on täytettävä tietyt ehdot, jotta niitä voidaan pitää luotettavina. Ihmiset pystyvät arvioimaan näiden ehtojen täyttymistä, vaikka he eivät pystykään ilmaisemaan niitä yleispätevän teoreettisesti.

Eri ihmisten peruskokemus olemassaolosta vaihtelee tässä suhteessa ratkaisevasti. Tämä ei merkitse sitä, että kaikki kannat olisivat tosia yhtä aikaa – nehän ovat osin toistensa kanssa ristiriidassa. Se vain merkitsee, että kysymystä lopullisesta totuudesta ei ole mahdollista ratkaista pelkästään teoreettisilla argumenteilla. Jokaisen on ratkaistava kantansa asiaankuuluvien argumenttien ja oman kokemuksensa valossa. Se, jolla on kokemuksia Jumalasta, voi miettiä, voisivatko nämä kokemukset olla projisointeja, toiveajattelua tai harhaistimuksia, vai onko hän niiden kautta kosketuksissa äärettömän, kaikkivaltiaan ja moraalisesti täydellisen persoonan kanssa. Ne taas, joilla ei ole kokemuksia Jumalasta, voivat miettiä, puuttuuko heiltä kosketus olennaiseen todellisuuden ulottuvuuteen.

Eksklusivismi ja agnostisismi

Eksklusivismia vastaan esitetyn tiedollisen kritiikin taustalla on usein agnostinen vakaumus, jonka mukaan ei ole mahdollista tietää totuutta uskonnollisista kysymyksistä. Agnostismilla voidaan tarkoittaa asennetta, jossa ihminen yksinkertaisesti pidättyy muodostamasta käsitystä siitä, onko Jumala olemassa vai ei. Tarkoitan kuitenkin tässä yhteydessä agnostismilla tietoteoreettista väitettä, jonka mukaan ei ole mahdollista tietää, onko Jumala olemassa vai ei. Tällaisen agnostikon mukaan ei ole tiedollisesti oikeutettua opettaa yhtä ainoaa perimmäisiä kysymyksiä koskevaa käsitystä ainoana totuutena, koska silloin väitetään jotakin ehdotonta sellaisesta, mistä ei voida tietää mitään varmaa.

Samalla kun tämä agnostinen käsitys kieltää ehdottomien väitteiden esittämisen, se sisältää ehdottoman väitteen. Sen mukaan ei voida tietää mitään Jumalasta. Jos siis joku väittää tuntevansa totuuden Jumalasta, hän on ehdottomasti väärässä. Agnostikon ongelmana on, että näin väittäessään hän samalla tuomitsee vääriksi kaikki käsitykset, jotka olettavat meidän tietävän jotakin Jumalasta. Käytännössä hän katsoo ihmiskunnan suuren enemmistön erehtyneen perustavasti: sekä niiden, jotka pitävät jotakin tiettyä käsitystä Jumalasta oikeana, että ateistien, jotka katsovat tietävänsä, ettei Jumala ole olemassa.

Ei ole ongelmatonta tietää, että jostakin asiasta ei ole mahdollista saada tietoa. ”Emme tunne tuntematonta riittävän hyvin voidaksemme sanoa, että sitä ei voida tulla tuntemaan.”[13] Minkälaiseen tosiasia-aineistoon tai päättelyyn agnostinen vakaumus ihmisen tiedon rajoista voisi yleensä perustua? Mitä syytä meillä olisi uskoa, että Jumala varustaisi ihmisen niin rajoittuneilla älyllisillä kyvyillä, että ihmisen olisi mahdotonta saada tietoa Jumalasta? Agnostinen oletus tuntuisi mielekkäältä vain sen vakaumuksen pohjalta, ettei kaikkivaltiasta ja täydellisen hyvää Jumalaa ole olemassa.

Agnostisen vakaumuksen perusteluksi ei riitä pelkästään se, että ihmiset ovat eri mieltä uskontoa koskevista kysymyksistä. Se, että ihmisillä on erilaisia käsityksiä Jumalan olemassaolosta ja luonteesta, ei loogisesti merkitse, että Jumalasta ei voida tietää mitään. Erimielisyyden taustalla voi olla tunneperäisiä tekijöitä, jotka esimerkiksi tekevät ihmiset haluttomiksi tunnustamaan Jumalan olemassaoloa. Ihmisillä voi olla perustava tieto Jumalasta, jonka he torjuvat pois tietoisuudestaan, koska se ei ole sopusoinnussa heidän muiden pyrkimystensä kanssa.

Uskonnon opetus

Millaisia sovelluksia kriittisen avoimuuden ihanteesta seuraa uskonnon opetukseen? Seuraako tästä ihanteesta, että uskonnon opetuksessa ei voida opettaa mitään tiettyä käsitystä totuutena? Seuraako kriittisen avoimuuden ihanteesta, että uskonnon opetus on vain erilaisten uskonnollisten käsitysten esittelyä tavalla, joka jättää oppilaan tehtäväksi valita itselleen mieleinen kaikkien tarjolla olevien uskonnollisten käsitysten joukosta.

Ongelmana pelkästään esittelevässä opetuksessa on, että oppilas ei opi pohtimaan hänelle esitettyjen käsitysten pätevyyttä. Kun käsityksiä tuodaan esille vain luettelomaisesti, hän oppii parhaimmillaan vain muistamaan, millaisia käsityksiä on olemassa ja valitsemaan niiden joukosta mieleisensä tunteenomaisilla perusteilla. Hän ei opi järkiperäisesti vertailemaan niiden pätevyyttä. Järjellisen ajattelun kehittäminen edellyttää erilaisten uskonnollisten käsitysten vertaamista esimerkiksi selitysvoiman, johdonmukaisuuden ja muiden vastaavien kriteerien valossa. Tällaisessa tarkastelussa kaikki uskonnolliset käsitykset eivät selviä yhtä hyvin, vaan jotkut ovat toisia paremmin perusteltuja. Tästä seuraa, että kriittinen opetus ei pelkästään tyydy esittelemään käsityksiä vaan se myös arvioi niiden perusteltavuutta ja selitysvoimaisuutta ja pitää joitakin tiettyjä käsityksiä toisia paremmin perusteltuina. Esimerkiksi usko kaikkivaltiaaseen ja kaikkitietävään Jumalaan riittää selitykseksi maailmankaikkeuden olemassaololle ja järjestykselle, mutta usko tiedoiltaan ja voimiltaan hyvin rajoitettuun jumaluuteen ei riitä tällaiseksi selitykseksi.

Tiettyjen Jumalaa koskevien käsitysten perusteltavuutta puolustava uskonnonopetus kohtaa kuitenkin vastustusta niiden taholta, joiden mukaan kriittinen avoimuus merkitsee sitä, ettei koskaan muodosteta vakaumuksia eikä päädytä mihinkään tiettyyn käsitykseen. Erityisesti on kritisoitu eksklusivistista uskonnon opetusta, jossa opetetaan uskonnollisia oppeja totuuksina siten, että samalla väitetään tämän käsityksen kanssa ristiriitaisten käsitysten olevan epätosia.

Tällaisen opetuksen on katsottu olevan ristiriidassa suvaitsevuuden ja kriittisen avoimuuden kanssa. Moniarvoisuuden nimissä puolustetaan käsitystä, että lapselle ei saa opettaa yhtä tiettyä käsitystä totuutena.

On kuitenkin käsitteellinen virhe sotkea totuus- ja suvaitsevuuskysymys toisiinsa. Eettisenä periaatteena suvaitsevuus edellyttää monikulttuurisuutta puolustavaa kasvatusnäkemystä. On kuitenkin tärkeä erottaa monikulttuurisuutta puolustavan näkemyksen eettiset ja poliittiset perustelut tietoteoreettisista perusteluista.[14] Kysymys jonkin tietyn uskonnollisen käsityksen totuudesta on tiedollinen kysymys. Sitä ei saa sekoittaa eettiseen periaatteeseen, jonka mukaan jokaisella kulttuurilla ja uskonnollisella ryhmällä on oikeus omaleimaisuuteen ja loukkaamattomuuteen.

On mahdollista pitäytyä tähän eettiseen periaatteeseen omaksumatta relativistisia tietoteoreettisia johtopäätöksiä. Ihmisellä on oikeus kulttuuriseen ja uskonnolliseen identiteettiinsä riippumatta siitä, kuinka hyvin perusteltuja hänen käsityksensä ovat. Tämä oikeus ei kuitenkaan takaa sitä, että hänen käsityksensä olisivat tosia tai hänen kulttuuriinsa juurtuneet arvot olisivat eettisesti korkeatasoisia. Vaikka meillä suomalaisina on oikeus omaan yksilökeskeiseen kulttuuriimme, se ei takaa, että siihen usein liittyvä itsekeskeinen elämäntapa olisi eettisesti perusteltavissa. Vaikka meillä on oikeus omaan uskonnolliseen identiteettiimme, se ei takaa, että sen perustana olevat uskonnolliset käsitykset olisivat kaikki tosia tai edes tiedollisesti oikeutettuja.

Jos lapselle opetetaan suuri joukko vaihtoehtoisia näkemyksiä ja häntä kehotetaan valitsemaan niistä mieleisensä, silloin hänelle viestitään, että ne ovat tiedollisesti samanarvoisia ja että valinta niiden välillä on puhdas mieltymyskysymys. Tällöin hänelle itse asiassa opetetaan relativismia. Hänelle ei siis opeteta monia eri näkemyksiä vaan yksi ainoa näkemys, johon on sulatettu kaikki muut näkemykset tavalla, joka kadottaa niiden ominaisluonteen. On yhtä ehdotonta väittää, että Jumalasta ei tiedetä mitään, kuin väittää, että jokin Jumalaa koskeva käsitys tiedetään todeksi. Tietoteoreettisesti ei ole yhtään ongelmallisempaa väittää Jeesuksen olevan ainoa tie Jumalan luo kuin väittää, ettei asiasta voida tietää mitään.[15]

Kun lapsille tai nuorille opetetaan monia eri näkemyksiä rinnakkain ilman kriittistä pohdintaa niiden älyllisestä puolustettavuudesta, heille helposti välittyy näkemys, jonka mukaan totuus on saavuttamattomissa ja sen etsiminen on jossakin mielessä naiivia. Koska kriittisesti avoin ihminen pyrkii muodostamaan mahdollisimman perustellun käsityksen Jumalasta, olisi vaikea ymmärtää, että opetuksessa ei voitaisi esittää perusteluja ja niiden perusteella päätyä joihinkin tiettyihin käsityksiin Jumalasta.

Kooste

Ei siis ole perusteltua pitää teismiin pitäytymistä tai sen opettamista kriittisyyden vastaisena. Usko Jumalaan ei ole vastakohta kriittiselle avoimuudelle, koska älyllinen vakuuttuneisuus ja kyseenalaistaminen kulkevat käsi kädessä. Mitä avoimemmin ihminen kyseenalaistaa ja pohtii asioita, sitä vahvemmaksi hänen vakaumuksensa muodostuu, koska hän tietää ottaneensa näkökohdat monipuolisesti huomioon. Sikäli kuin Jumalasta on mahdollista saada tietoa, tällä tiedolla on keskeinen merkitys, joten sen opettaminen on perusteltua. Epäkriittisenä on ennemminkin pidettävä opetusta, joka kokonaan sivuuttaa uskonnolliset ja maailmankatsomukselliset kysymykset ja jättää tiedon maailmankatsomukselliset kytkennät piiloon. Silloin oppilaat jätetään vaille valmiuksia pohtia olemassaolonsa perustavia kysymyksiä ja kehittää persoonallisuutensa keskeisiä ulottuvuuksia. Näkemys, jonka mukaan uskonnollisessa opetuksessa ei voida opettaa mitään tiettyjä käsityksiä totuuksina, perustuu agnostiseen oletukseen, jonka mukaan meillä ei ole tietoa Jumalasta.

Viitteet

1. Ks. esim. Hirst 1972; 1981; Kazepides 1991.
2. Gardner 1988, 93.
3. Feinberg 1973, 166. Oma käännös.
4. Chesterton 1937, 223–224.
5. Bodin 1975, 256. Oma käännös.
6. Plantinga 1995, 192–193.
7. Ibid. 194–195.
8. Smith 1976, 14. Oma käännös.
9. Plantinga 1995, 198–199.
10. Plantinga 1995, 201–215.
11. Lammenranta 2004, 472–473.
12. Philipse 1996, 29.
13. Chesterton 1987, 336. Oma käännös.
14. Matthews 2000.
15. Plantinga 1995.

Kirjallisuus

Alston, William P., *Perceiving God. The Epistemology of Religious Experience*. Cornell University Press, Ithaca 1991.

Bodin, Jean, *Colloquium of the Seven about Secrets of the Sublime* (Colloquium Heptaplomeres de rerum sublimium arcanis abditis). Englanninkielinen käännös Marion Kuntz. Princeton University Press, Princeton 1975.

Chesterton, G. K, *Autobiography*. Hutchinson, London 1937.

Chesterton, G. K., *The Quotable Chesterton*, G. J. Marlin, R. B. Rabatin ja J. L. Swan (toim.). Image, Garden City, NY 1987.

Feinberg, Joel, The Idea of a Free Man. Teoksessa J. F. Doyle (toim.) *Educational Judgments. Papers in the Philosophy of Education*. Routledge & Kegan Paul, London 1973.

Gardner, Peter, Religious Upbringing and the Liberal Ideal of Religious Autonomy. *Journal of Philosophy of Education* 22 (1) 1988, s. 89–105.

Hirst, Paul, Christian Education: A Contradiction in Terms? *Learning for Living* 11:4 1972 s. 6–10.

Hirst, Paul, Education, Cathechesis and the Church School. *British Journal of Religious Education* 3:3 1981.

Lammenranta, Markus, Theories of Justification. Teoksessa Ilkka Niiniluoto & Matti Sintonen & Jan Wolenski (toim.) *Handbook of Epistemology*. Kluwer, Dordrecht 2004.

Matthews, M. R., Appraising Constructivism in Mathematics and Science Education. Teoksessa D. C. Phillips (toim.) *Constructivism in Education*. NSSE, Chicago 2000.

Pascal, Blaise, *Mietteitä*. Suomentanut Martti Anhava. WSOY, Helsinki 1996.

Philipse, Herman, De atheist is niet arrogant. Hij denkt gewoon beter na. *Filosofie Magazine* 5:2 1996, s. 28–30.

Plantinga, Alvin, Reason and Belief in God. Teoksessa A. Plantinga & N. Wolterstorff (toim.) *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*. University of Notre Dame Press, South Bend, Ind. 1983, s. 16–91.

Plantinga, Alvin, Pluralism: A Defence of Religious Exclusivism. Teoksessa Thomas D. Senor (toim.) *The Rationality of Belief and the Plurality of Faith*. Cornell University Press, Ithaca 1995.

Plantinga, Alvin, *Warranted Christian Belief*. New York: Oxford University Press 2000.

Puolimatka, Tapio, *Opetusta vai indoktrinaatiota*. Kirjayhtymä, Helsinki 1997.

Puolimatka, Tapio, *Opetuksen teoria konstruktivismista realismiin*. Tammi, Helsinki 2002.

Smith, Wilfred Cantell, *Religious Diversity*. Harper and Row, New York 1976.